

SPOMENIKI 19. STOLETJA NA SLOVENSKEM

SONJA ŽITKO

V 19. stoletju, stoletju razcveta in moči meščanstva, je dobil spomenik poleg muzeja in gledališča vlogo reprezentativnega objekta. Postavljeni v mesta, na trge, na križišča ulic in cest, v parke, so bili spomeniki javna umetnostna dela, s katerimi se je meščanstvo uveljavljalo in potrjevalo. Če je bil spomenik vse do poznega 18. stoletja rezerviran za vladarje, ga je zdaj lahko dobil vsak za narod pomemben posameznik, od pesnikov, pisateljev, umetnikov, skladateljev, učenjakov, izumiteljev do filozofov. Prevladujoči slogovni smeri, neoklasicizem in historizem, sta na svoj način obeležili slavne osebnosti in pomembne dogodke: neoklasicizem predvsem s simboličnimi arhitektonskimi spomeniki in portretnimi doprsji, historizem pa s celopostavnimi kipi, večkrat obdanimi z alegorijami. V 19. stoletju je bil narod ena najvišjih vrednot, zato so določenim meščanskim pa tudi monarhičnim spomenikom vtisnili pečat nacionalnega spomenika, ki naj bi imel narodno pedagoški pomen in bi utelešal kult naroda. Tako so specifični spomeniki 19. stoletja s svojo materialno prisotnostjo neposredno predstavljali preteklost ali zgodovino naroda in dežele: neme priče vpetosti v prostor in čas.

V vsej prvi polovici stoletja, v času Ilirskih provinc in poznejšega absolutističnega režima, se Slovenci, kljub rastočemu narodnemu prebujenju, niso mogli uveljaviti niti z enim spomenikom svoje zaslužne osebnosti.¹ Veliko pa je spomenikov, postavljenih junakom in brezimnim vojakom, ki so padli v bojih s Francozi. Leta 1800 umrlim vojakom raznih narodnosti so v parku pred današnjo Univerzitetno psihiatrično kliniko na Studencu postavili preprost kaneliran steber v neoklasicističnem slogu. Ob steno nekdanje normalke na trgu pred stolnico v Mariboru je bil nekoč prizidan spomenik z obeliskom, vojaškimi simboli in portretom umrlega. Posvečen je bil češkemu dragoncu Vaclavu Karliku, ki je leta 1809 padel junaške smrti. Namesto tega uničenega spomenika so leta 1903 naredili podobnega; zdaj stoji v mariborskem Pokrajinskem muzeju. Pred cerkvijo v Logu pri Vipavi je bil leta 1813 v boju ubit pogumni madžarski huzar Pavel Rostas. Leta 1845 so njegov grob zaznamovali s spomenikom. Na podstavku, ki se je še ohranil, je prvotno stal kip huzarja, delo goriškega oficirja, kiparja samouka Karla Seppenhoferja. Na Predelu je leta 1809 stotnik Johann Herman von Hermannsdorf s

Spomenik umrlih vojakov, Ljubljana-Studenec

četo slunjskih graničarjev junaško branil majhno trdnjavo. Njemu in padlim vojakom je sredi stoletja cesar Ferdinand I. dal postaviti kvaliteten klasicističen spomenik s piramido in impozantnim umirajočim levom.

Ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja skorajda ni razlike med oblikami spomenika in nagrobnika. Njuna tesna povezanost je še zlasti očitna pri simboličnih arhitektonskih spomenikih, ki so jih postavili v spomin na pomembne dogodke. Osušitev Barja v Ljubljani označuje spomenik, sestavljen iz obeliska, krogel in kocke. Stroge oblike geometrijskih likov so v klasicizmu – analogno z egipčansko umetnostjo – veljale za večne in zato najustreznejše za spomenik; granit pa za idealen material. Tudi ta spomenik je graniten. Postavili so ga leta 1829 in z napisi na njem slavili Gabrijela Gruberja, cesarja Franca I. ter njegovo soprogo Karolino Avgusto. Cesarski par je v času ljubljanskega kongresa, leta 1821, obiskal imenitno urejeno graščino Dol pri

Ljubljani. Njen lastnik baron Jožef Kalasanc Erbeg je dogodek ovekovečil z arhitektonskim spomenikom: kaneliran steber valjaste oblike ima v sredini kocko, na vrhu pa polkroglo. Kot je bilo tedaj v navadi, ga je postavil v svoj park in s tem zadostil tudi romantični ideji o spojenosti z naravo.

Javni spomeniki v obliki portretnega doprsja na podstavku so bili redki. Takšen spomenik iz leta 1828 je v Rogaški Slatini. Z njim so se štajerski deželni stanovi oddolžili grofu Ferdinandu Attemsju za njegove zasluge pri razvoju rogaškega zdravišča. Neoklasicistično bronasto doprsje je ustvaril znani dunajski kipar Leopold Kisling. Na Štajerskem je bil zelo priljubljen liberalno usmerjeni habsburški nadvojvoda Janez. Pospesjeval je gospodarstvo te dežele in bil med drugim tudi pobudnik gradnje mostu v Zidanem mostu in ceste v dotedaj neprehodni soteski Huda luknja. Ob cesti stoji njemu posvečen arhitektonski spomenik z reliefnim portretnim medaljonom iz leta 1829.³ Tudi v Zidanem mostu so mu leta 1826 v zahvalo postavili spomenik. S portretnim doprsjem sredi paviljona je bil nedvomno eden najbolj kvalitetnih neoklasicističnih spomenikov na Slovenskem. Kmalu pa so ga podrli. Leta 1853 so ga hoteli nadomestiti s celopostavnim kipom iz litega železa, uvoženim s Češkega, vendar nadvojvoda, upodo-

bljen v štajerski ljudski noši, tedanjim oblastem ni ustrejal. Šele trideset let pozneje je dobil svoje mesto v mariborskem mestnem parku. Zdaj ga lahko vidimo v tamkajšnjem Pokrajinskem muzeju.

V revolucionarnem letu 1848, letu »pomladi narodov«, ki je razburkalo tudi habsburško monarhijo, so Slovenci formulirali znameniti program Zedinjene Slovenije. Obenem z narodnim gibanjem se je povečalo zanimanje za kulturno identiteto, za narodovo preteklost in pomembne prednike ter s tem tudi za postavljanje spomenikov. Spremljalo ga je patriotsko navdušenje, ki je zajelo tudi širšo javnost. Leta 1850 je Lovro Toman v imenu narodno zavednih Slovencev zapisal, da »vsak spomenek, ki ga narod imenitnim možem stavi, ga tudi sebi stavi, ker spomenek kaže, da se je narod zavedil svoje dolžnosti, svojiga poklica, svoje moči.«⁴ Izbranci, katerim so takrat želeli postaviti spomenik, so bili: Prešeren, Vodnik, Valvasor, Vega, Slošek, Linhart, Kopitar, Wolf, Čehovin in drugi. Najprej so se oddolžili največjemu slovenskemu pesniku Francetu Prešernu. Ker je imel na grobu na kranjskem pokopališču (zdaj Prešernov gaj) le skromen lesen križ, so mu našli drugo mesto nedaleč stran, ga prekopali in mu leta 1852 dali dostojnejši kamnit nagrobnik. Denar zanj

Attemsov spomenik, Rogaška Slatina

Knobleharjev spomenik, Škočjan pri Novem mestu

je prispevala predvsem dežela Kranjska, po načrtu neznanega dunajskega arhitekta pa ga je izdelal tedaj najboljši kamnosek Ignacij Toman mlajši iz Ljubljane.⁵ Nagrobnik v obliki stebrastega znamenja je bil za sodobnike spomenik in so ga tudi odkrili s primerno slovesnostjo.

Sredi petdesetih let začne ustvarjati prvi slovenski kipar, ki se je izobrazil na tuji, münchenski akademiji, Franc Ksaver Zajec. Dotlej so delovale predvsem podobarske in kamnoseške delavnice z mojstri, vendar so bili njihovi izdelki, razen redkih izjem, na obrtniški ravni. Leta 1860 so posvetili spomenik škofu Antonu A. Wolfu v ljubljanski stolnici; Franc Zajec je iz marmorja mojstrsko izklesal njegovo portretno doprsje. Prav tako je sedem let pozneje izdelal reliefni portret misijonarja Knobleharja za njegov spomenik v župnijski cerkvi v Škocjanu pri Novem mestu. A izdelavo portretnega doprsja avstrijskega feldmaršala Josepha Radetzkega je ljubljanski občinski svet zaupal slavnemu dunajskemu kiparju Antonu D. Fernkornu. Spomenik z bronastim doprsjem, odkrit leta 1860, je kot osrednji

Tomšičev spomenik, Maribor

spomenik Ljubljane krasil njen najlepši del, park Zvezdo. Pozneje so ga odstranili, kip pa hrani Mestni muzej.

Prvi pomebni Slovenec, kateremu so želeli postaviti javni spomenik s celopostavno figuro na podstavku, je bil Valentin Vodnik. V šestdesetih letih so se vrstila mnenja o pomenu takšnega spomenika za narod, o njegovi lokaciji in materialu. Akcija ni uspela, čeprav so bili izdelani celo načrti. Leta 1873 so slovesno odkrili nagrobni spomenik pesniku Simonu Jenku na kranjskem pokopališču (zdaj Prešernov gaj), dve leti pozneje pa časnika-ru Antonu Tomšiču na mariborskem pokopališču (danes stoji spomenik na Leninovem trgu).⁶ Formalno ponavljata že znane sheme arhitektonskih spomenikov, le da je Jenkov obogaten s portretnim medaljonom. Medtem so se po evropskih mestih, spominimo se samo dunajskega Ringa, razbohotili javni figuralni spomeniki historizma, pri katerih so se uveljavljale večkrat megalomanske dimenzije in razkošne scenerije.⁷ Njihova podoba je specifična: upodobljenec, večinoma celopostaven, retorično in teatralno, v zvesto podanem oblačilu, z rekviziti, ki določajo njegov stan in dobo, obdan z alegorijami, reliefi in napisi, ki govorijo o njegovem pomenu in zaslugah, stoji privzdignjen na podstavku. Čeprav so si ti spomeniki močno podobni, so nemalokrat postali neločljiv del mestne vedute, celo več kot to – znamenitost mesta, njegov razpoznavni znak.

Jenkov nagrobni spomenik, Kranj

Slomškov spomenik, Maribor

Slovenci so že dobrih deset let po vsej deželi zbirali prispevke tudi za javni figuradni spomenik, ki bi ga postavili zaslužnemu škofu in narodnemu buditelju Antonu M. Slomšku v Mariboru. Celopostavni marmorni kip škofa so naročili Francu Zajcu, ki se je še zlasti potrudil za portretno zvestobo. Na Štajerskem je bil nemški pritisk močnejši kot na Kranjskem, ki je nasploh veljala za najbolj slovensko deželo. O tem, da bi Slomškov spomenik stal na javnem trgu, ali npr. pred cerkvijo sv. Alojzija, nemško liberalna mestna občina ni hotela niti slišati. Tako so kip, obdan z neogotskim ahritekturnim okvirom, postavili v prezbiterij mariborske stolnice, kjer je tudi Slomškova grobnica. S tem je spomenik sestopil v vrsto nagrobnikov z znano dvojno vlogo. Tudi njegovo odkritje leta 1878, pri katerem so »v duhu sodelovali vsi Slovenci«, so ovirali nemški liberalci.⁸ Pač pa so ti na začetku osemdesetih let dali postaviti značilne figuralne javne spomenike, kakršni so enaki uvoženi litoželezni kipi Jožefa II. v Mariboru, Celju in

na Ptuju ter reprezentativni mariborski spomenik admirala Wilhelma von Tegetthoffa, delo avstrijskega kiparja. Ti spomeniki, razen Tegetthoffovega, katerega del je v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, niso več ohranjeni.

V Ljubljani, kulturni prestolnici dežele, je bila klima drugačna. Odkritje spomenika nemškega pesnika Anastazija Grüna leta 1886, ki ga je dal ob Križanke postaviti nemški Turnverein, so poleg tega, da ga je brez uspeha poskušal preprečiti že mestni odbor, spremljale burne protinemške demonstracije. Tudi pozneje je bil večer kamen spotike. Na začetku leta 1919 so Grünov portretni medaljon odstranili. Spomenik so spremenili v Marijino znamenje in le redko kdo še ve, komu je bil prvotno posvečen.⁹

Leta 1889 pa so Slovenci dočakali spomenik Valentina Vodnika in s tem prvi javni figuradni spomenik enega svojih pomembnih mož.¹⁰ Izbrali so mu prostor pred nekdanjim licejskim poslopjem, ki je spomeniku dajalo neprimerno boljše ozadje kakor pa sedanji odprti prostor ljubljanskega živilskega trga. Vodnikov kip je zmodeliral kipar Alojzij Gangl, tedaj še študent dunajske akademije, odlili pa so ga na Dunaju. Z realistično oblikovano stoječo figuro je Gangl posegel po že uveljavljenih, klasičnih spomeniških rešitvah in z natančno formulacijo osebnosti zadovoljil pričakovanja sodobnikov. Vodnikov spomenik je imel za slovenski narod reprezentativni

Nekdanji Grünov spomenik (zdaj Marijino znamenje), Ljubljana

pomen: razglasili so ga za prvi nacionalni spomenik. Njegovo odkritje, ki so ga praznovali skoraj tri dni, se je spremenilo v pravo narodno slavje. Iste leta je dobil spomenik tudi pisatelj Fran Levstik v Velikih Laščah. Značilni obelisk na podstavku je izdelal domači podobar. Takšen arhitektonski spomenik so v devetdesetih letih postavili tudi jezikoslovcu Mateju Cigaletu in malonedeljskemu narodno zavednemu župniku Antonu Kremplu.¹¹ Vendarle je bilo figuralnih spomenikov vedno več: Tartinijev spomenik v Piranu, delo beneškega kiparja Antonia Del Zotta, Čehovinov v Spodnji Branici, ki sta ga izdelala goriška kiparja oče in sin Bitežnik in kip Franca Jožefa I. (pozneje odstranjen), ki so ga za Maribor naročili z Dunaja.

Za Vodnikom je bil na vrsti Prešeren, ki še vedno ni imel svojemu pomenu primerne spomenika, le nagrobnik in skromen obelisk iz leta 1883 na Bledu. Poleti 1899 je poseben odbor z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem na čelu razpisal natečaj za Prešernov spomenik, ki se ga je udeležila tedaj močna generacija na dunajski akademiji šolanih slovenskih kiparjev. Prvo nagrado je dobil Ivan Zajec, Francov sin. Za kiparja se je začela trnova pot, dolga skoraj štiri leta. Njegovo delo so ocenjevali in grajali poklicani in nepoklicani strokovnjaki; na pomoč so poklicali celo profesorje z dunajske akademije. Zajec pa je na Dunaju modeliral, popravljal in spreminjal. Medtem so leta 1903 v Ljubljani brez posebne slovesnosti odkrili Valvasorjev spo-

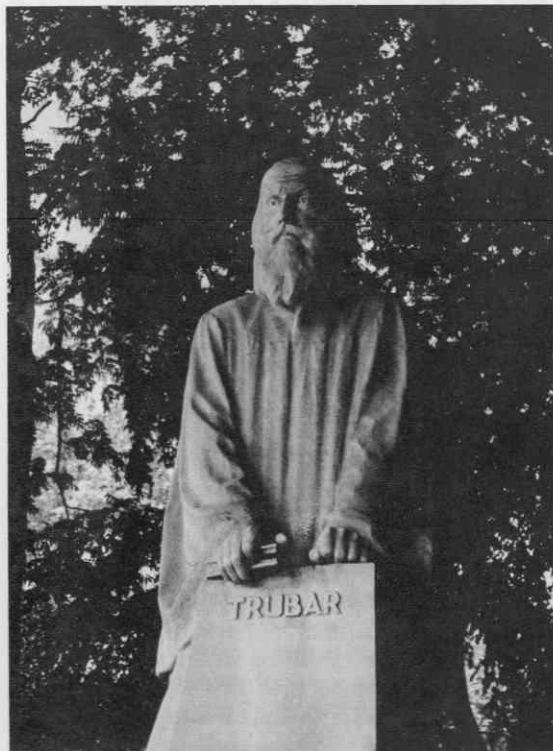
menik: na trgu pred Narodnim muzejem deluje bronasti kip, znova delo Alojzija Gangla, skupaj z mogočnim granitnim podstavkom, enotno in monumentalno.

Prešernov spomenik je bil postavljen leta 1905 v Ljubljani. Celota je hommage velikemu pesniku: Prešeren stoji v salonskem oblačilu s knjižico poezij v roki, nad njim sedi Muza, ki ga slavi in obenem bedi nad pesnikovo genialnostjo; bronasti figuri sta dvignjeni na kamniti podstavek, na njegovem spodnjem delu sta prizora iz pesnikoveh del, na zgornjem pa stilizirano drevesce lipe, ki lahko simbolizira pesnikovo deželo. Sodobniki s spomenikom niso bili zadovoljni. Ob njegovem odkritju, ki je bilo veličastno narodno in celo vseslovensko slavje, so se vsule kritike na avtorja in njegovo delo. Hkrati so se razplamtele strasti tedaj že med seboj sprtih političnih strank. Ivan Cankar se je ogorčen razpisal: »Ali bi bilo živi duši na Slovenskem prišlo kdaj na misel, da bi naročil slavnostno pesem Prešernu in ne Kossekemu, Zupančiču in ne Ganglu? Sliko Jakopiču, kip Bernekerju? Ne. Svoji k svojim! Zajec, najmanj osebni, najpuščobnejši in (to je beseda) najponižnejši slovenski kipar je bil rojen in poklican, da ustvari spomenik – ne Prešernu, temveč tistemu licu, ki nam ga kaže narod v tej žalostni dobi.«¹²

Vendarle, Prešernov spomenik je samo značilno delo poznega historizma, kakršnega je v zadnji tretjini 19. stoletja hotelo imeti vsako evropsko mesto. Tudi Ljubljana ga je potrebovala in Zajec, soliden in discipliniran kipar v

Tartinijev spomenik, Piran

Trubarjev spomenik, Ljubljana

okvirih akademskega realizma, je bil tedaj edini, ki je lahko naredil takšen spomenik. Zajčeva nesreča pa je v tem, da so spomenik postavili prepozno. Po letu 1900 je namreč v evropskem spomeniškem kiparstvu zavladal novi klasicizem, ki je v nasprotju s patetičnimi historističnimi spomeniki uveljavljal simbolične arhitektonske oblike ter poenostavljeno, stilizirano portretno plastiko. Takšne tendence, povezane s secesijo, je kazal Vilharjev spomenik v Postojni, odkrit leta 1906. Spomenik, ki ga je zasnoval arhitekt Ivan Jager, bronasto doprsje skladatelja pa zmodeliral kipar Alojzij Repič, so med drugo svetovno vojno uničili Italijani. Nove slogovne zapovedi je v celoti uresničil Franc Berneker, za Cankarja najboljši slovenski kipar, s svojim Trubarjevim spomenikom. Postavili so ga leta 1910 v Ljubljani. Z njim se odpre pot k modernemu kiparstvu in zaključijo poglavje spomenikov 19. stoletja.

OPOMBE

1. Za spomenike prve polovice 19. stoletja prim. izbrano literaturo: Costa Heinrich, *Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach 1848*; Viktor Steska, *Naši spomeniki iz empirske dobe*, Zbornik za umetnostno zgodovino, VIII/1928, str. 48-59; Ksenija Rozman, *Ljubljanski javni spomeniki*, Kronika, XIII/1965, str. 94-97, 126-203; France Stele, *Li-*

kovni spomeniki v Sloveniji do 1941, Sinteza, II/1967, str. 8-15; Sergej Vrišer, *Znamenja in javni spomeniki v Mariboru do 1941*, Časopis za zgodovino in narodopisje, n.v.7 (XLII)/1971, str. 175-195; Sonja Žitko-Bahovec, *Spomeniška in arhitekturna plastika 19. stoletja na Slovenskem*, Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XI-XII/1976, str. 87-88. — 2. Iz goriških hribov, *Novice*, X/1852, str. 39; Simon Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, Gorica 1882, str. 190-195. — 3. Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1932, str. 548-549. — 4. L. Kamnogorski (Lovro Tomann), *O Prešernovem spomeniku*, *Novice*, VIII/1850, str. 61. — 5. Alfonz Gspan, *Prešernov grob v Kranju*, *Slavistična revija*, II/1949, str. 30-50. Prim. tudi: Matija Žargi, *Železarna na Dvoru in Prešernov nagrobnik v Kranju*, *Kronika* 38/1990, št. 3, str. 108-113. — 6. Tomšičev spomenik, *Slovenski narod*, VIII, 21. september 1875, št. 214. — 7. Prim. Sonja Žitko, *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1989. — 8. Franjo Baš, *K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem*, Časopis za zgodovino in narodopisje, XXVI/1931, str. 82. — 9. Špelca Čopič, *Damjan Prelovšek in Sonja Žitko*, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, Ljubljana 1991, str. 28. — 10. Prim. Jelisa Čopič, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, 2 dela, 1977 (Filozofska fakulteta v Ljubljani, doktorska disertacija, rokopis). — 11. Antonu Kremplju v spomin, *Slovenski narod*, XXVIII, 9. avgust 1895, št. 182. — 12. Ivan Cankar, *Še en simbol*, *Naši zapiski*, III/1905, str. 146.

O ZAČETKIH ŠOLSTVA V ŠIŠKI

BRANKO ŠUŠTAR

Kot ugotavlja v zaključku pregleda osnovnega in srednjega šolstva v Ljubljani od srede 19. stoletja do 1941 njegov avtor, je ena od še neobdelanih tem ljubljanskega šolstva tudi razvoj osnovne šole v Šiški.¹ Prav o delovanju ljudske šole v Šiški v časovnem razponu od njenega nastanka leta 1882 do konca prve svetovne vojne, govori moja razprava.

V osemdesetih letih 19. stoletja so od javnih ljudskih šol delovale v Ljubljani I. mestna deška ljudska šola (ust. 1855), od 1889. v novem poslopju na Ledini, II. mestna deška ljudska šola (ust. 1870), od 1875. v novem poslopju na Grabnu, in I. mestna dekliška ljudska šola (ust. 1875), od 1901. v novem poslopju na sedanjem Levstikovem trgu. Pri iz nekdanje normalke nastalem državnem učiteljišču sta delovali deška in dekliška vadnica (ust. 1870 oz. 1872), več pa je bilo privatnih šol, npr. zunanja in notranja dekliška šola pri uršulinkah (ust. 1703, od 1871. s pravico javnosti), a večinoma je bil – razen na uršulinski zunanji šoli – pouk v nemščini, kakor na učiteljiščni

vadnici. Medtem ko se je trnovska trivialka leta 1871 vključila v I. mestno deško ljudsko šolo, pa je nekdanja šentpeterska trivialka delovala naprej kot ljudska šola pri Sv. Petru v Ljubljani. V okolici Ljubljane so bile šole v Šentvidu (stalna od 1866) in na Ježici (1871), pa tudi na Barju, kjer je od leta 1873 delovala podružnica II. mestne deške ljudske šole. Tedaj je nastala tudi šola na Rudniku.

O velikem navalu šolske mladine na obe mestni deški šoli priča zahteva mestnega odbora junija 1878, naj se najprej sprejme otroke iz mesta, nato iz okolice, zlasti z Viča in iz Šiške. Slišal pa se je tudi predlog, naj si ti občini osnujeta svoji šoli. V Šiški je šlo hitreje, na Viču pa so dobili šolo pozneje, leta 1896, v Mostah pa šele leta 1914. Pač pa je sredi osemdesetih let naraslo število nemških ljudskih šol v mestu, saj sta bili osnovani nemški mestni dekliška in deška šola, pa tudi privatna šola društva Schulverein.²

V času nastajanja šole v Šiški je bilo na Kranjskem (leta 1880) 254 javnih ljudskih šol,